

Vjera i praznovjerje u Morlaka Cetinske krajine u 18. stoljeću

Matea MARUŠIĆ

Prethodno priopćenje

Primljeno: 12. 8. 2021.

UDK: 398.3(497.583-35Zagora)"17"
27(497.583-35Zagora)"17"

doi: 10.5559/pi.17.32.11

Dalmacija 18. stoljeća siromašna je pokrajina nekad jake Mletačke Republike na čijem su se teritoriju vodili neki od najvećih i najrazornijih mletačko-osmanskih ratova. Ratovi su mijenjali teritorij, stanovništvo, običaje i vjeroispovijest. Stanovništvo Dalmacije, konkretno Dalmatinske zagore, prolazilo je kroz to razdoblje čvrsto braneci svoje materijalno, društveno, kulturno i duhovno dobro. Morlačko stanovništvo živjelo je duhovnost vjerujući u kršćanskog Boga, ali i prakticirajući praznovjerne običaje.

Ključne riječi: Dalmatinska zagora, Morlaci, Sinjska krajina, praznovjerje, Mletačka Republika, mletačko-osmanski ratovi, Osmansko Carstvo

Teritorijalno područje Dalmatinske zagore bilo je u vrijeme osmanskih osvajanja mjesto na kojem su domicilno stanovništvo, u ne tako dugom trajanju, zatekle kompleksne prostorne, socio-kulturne i vjerske okolnosti. Došli su u brojne kontakte s etničkom skupinom drugačijom po običajima, kulturi i vjeri. Ovaj rad bavi se vjerskim aspektom življenja morlačkog stanovništva, a da bismo ga mogli bolje razumjeti bio je nužan interdisciplinarni pristup istraživanju koji uključuje grane kao što su historijska antropologija, vjerska povijest, socijalna i kulturna historija, folkloristika, etnologija i druge. Korištena je sekundarna literatura u vidu članaka i knjiga, a glavni izvori su *Put po Dalmaciji* Alberta Fortisa i *Bilješke o putu po Dalmaciji Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice* Ivana Lovrića.

Za stanovništvo Dalmatinske zagore, 17. i početak 18. stoljeća bilo je doba čestih promjena na svim poljima života. Ratovi s Osmanlijama, i sve ono što su sa sobom donijeli, uvelike su promijenili različite sfere društva: onu religijsku, običajnu i kulturnu, gospodarsku i ekonomsku, te naravno demografsku. Česte promjene granica, a time i jurisdikcije, ponekad su Dalmatinsku zagoru činile »ničijom zemljom«, zemljom borbe za prevlast. Nakon Morejskog rata određena je nova granica, nazvana po tadašnjem generalnom providuru Giovanniju Grimaniju — *Linea Grimani*, a ugovorom dobiveni teritorij »nova stečevina«, odnosno *Acquisto nuovo*. Granica mletačkog i os-

manskog teritorija pomaknula se na liniju Knin — Vrlika — Sinj — Vrgorac — Gabela.¹

Stanovništvo je imigriralo i emigriralo, miješalo se i stvorilo multietničko društvo, s čvrstim starosjedilačkim temeljima koji su oblikovali i koji su se oblikovali zajedno s novopridošlim doseljeništvom, zatečenom na trogričniču triju velikih europskih sila onog doba. Seobe su ponajprije izazivali česti ratovi, ali naročito četovanja, upadi i pljačke. Haranje protivničkog teritorija i rastjerivanje starosjedilaca osmanske su vlasti sistematski provodile kao dio svoje osvajačke taktike i strategije. S druge strane, uskoci, ali ništa manje i ostali, upadali su na osmanski teritorij, uzvraćajući istom mjerom.² Na migracije i istjerivanje starosjedilaca djelovale su i izmjene ekonomsko-društvenih odnosa. Novi običaji i zakoni osmanskog feudalnog sustava stupili su na snagu.³

Domicilno stanovništvo od pridošlica je uzimalo što im je odgovaralo činiti i vjerovati, pritom čuvajući svoje običaje i vjeru toliko čvrsto, da se i dan danas ondje mogu čuti i doživjeti vjerovanja koja sežu duboko u prošlost.

Stanovništvo Dalmatinske zagore, iako većinski vjerno kršćanskom Bogu, i dalje je bilo praznovjerno. Međutim, to praznovjerje i religija toliko su se prožimali i suživjeli da ponekad nije bilo jasno je li to jedno ili se pak radi o dvjema potpuno različitim sferama vjerovanja. Dolaskom Osmanlija i doticajem s islamom, pojavile su se i neke druge religijske prakse o kojima će biti riječi u ovom radu. Crkvenjaci i puk, jednako odgajani u duhu i vjere i praznovjerja, kroz svoj su život bili skloni prakticirati oboje.

Jedan od najvećih povjesničara religije, Jean Delumeau, u svom je djelu *Katolicizam između Luthera i Voltairea*, na početku poglavlja o folklorizaciji kršćanstva postavio pitanje o ostacima poganskih običaja u kršćanstvu, na koje je kroz brojne primjere dao i odgovor. Zaključio je da kod Francuza ranog novog vijeka, kao i kod mnogih naroda tadašnjeg vremena, a i danas, poganski običaji još uvijek žive kroz kršćanstvo. Osvrnuo se na neke slavenske svetkovine, kao što su Ivanje, koje je i dan danas, u nekim oblicima, prisutno i u hrvatskom folkloru, te običajima.⁴ Kršćanski su se svećenici obraćali masi koja je uglavnom bila neuka i dugo vidno obilježena animis-

¹ Čoralić, Lovorka: *U potrazi za mirom i blagostanjem: hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, Biblioteka Povijest Hrvata, sv. 5., Matica hrvatska, Zagreb, 2013., str. 4.

² Stulli, Bernard: *Iz povijesti Dalmacije*, Književni krug, Split, 1992., str. 43.-44.

³ Ibidem, str. 47.

⁴ O tome piše fra Luka Tomašević kada govori o očuvanju običaja stare slavenske poganske religije kroz prizmu katoličanstva. Uoči blagdana sv. Ivana Krstitelja su se pali leđa vatre, pa bi ih se preskakalo da se izbjegne bol u nogama tijekom godine. Grijalo se leđa da se ne bi patilo od reume, a glava da se sačuva od glavobolje. Vjerovalo se da će onaj koji se na blagdan sv. Ivana okupa prije izlaska sunca, cijele godine biti imun

tičkim shvaćanjima svemira. Kršćanske su svetkovine pokazivale težnju za »folklorizacijom« unatoč opiranju kršćanskih vrhova, koji ipak nisu mogli potpuno utjecati u zatiranju »duha naroda«. ⁵

U svakoj civilizaciji su prisutni ljudi koji liječe na ovaj ili onaj način, bio to svećenik ili vrač. Delumeau razlog za rođenje umijeća vraćanja pronalazi u činjenici da je u prošlosti po selima bilo vrlo malo liječnika. Postojala je duboka netrpeljivost između vračeva i religije. Međutim, magija ponekad može biti dvosmislena jer, s jedne strane može sadržavati ceremonije žrtvovanja, a s druge, kao i religija, koristi zavjete, molitve i pjesme. ⁶ Delumeau zaključuje da magija teži konkretnom, a religija transcendentalnom. Magijski se obred, s težnjom da zadovolji »niže potrebe života«, usmjerava k individualnom. ⁷

Izrazito važna djela za istraživanje Morlaka su, već spomenuti, *Viaggio in Dalmazia dell' abate Alberto Fortis (Put po Dalmaciji)* talijanskog redovnika augustinca Alberta Fortisa (bio je i teolog, putopisac i prirodoslovac) i *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice Ivana Lovrića*. ⁸ Lovrićev osvrt je postao nenamjerna nadopuna Fortisova ra-

na povišenu temperaturu, očne i kožne bolesti. (Tomašević, Luka: *Između zemlje i neba — Vjera i moral u životu kršćana Sinjske krajine u 18. stoljeću*, Gospa Sinjska, Sinj, 2000., str. 151.)

⁵ Delumeau, Jean: *Katolicizam između Luthera i Voltairea*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad — Izdavački centar »Cetinje«, Cetinje, 1993., str. 280.

⁶ U ovoj drugoj karakteristici može se prepoznati nastanak i upotreba zapisa morlačkih svećenika.

⁷ Delumeau, Jean: *Katolicizam između Luthera i Voltairea*, 288.-289. Na primjeru Francuske, Delumeau opisuje borbu protiv poganskog mentaliteta kojeg je itekako bilo, a posebno se ta borba očitovala u raznim zabranama, odredbama i pravilima. Pokazala se potreba za »novim svećenikom« s kojim bi se krenulo u borbu protiv praznovjerja. Radilo se o nizu normi ponašanja i načina života kojih se svećenik trebao držati »... da se svećenstvu zabrane sva loša ponašanja, društvo sumnjivih žena, krčme, raspusne igre, huljenje, lov i sve drugo što može doprinijeti tome da čast njihova dostojanstva bude umanjena i prezrena...« (Delumeau, Jean: *Katolicizam između Luthera i Voltairea*, 300.) Uloženi su i naporu na planu preoblikovanja vjernika (njihov narodni i seoski karakter). Taktike zastrašivanja, najčešće preko ikonografije, te na primjerima samog vrha crkvene hijerarhije. Primjeri crkvenih dostojanstvenika koji su na svom primjeru pokušali prenijeti narodu strahotu smrti i Sudnjega dana. Npr. kardinal Baronio na svom pečatu dao je gravirati figuru Smrti, Aleksandar VII je ispod svog kreveta držao mrtvački sanduk, itd. (Delumeau, Jean: *Greh i strah: Stvaranje osećanja krivice na zapadu od XIV. do XVIII. veka*, sv. 2, Književna zajednica Novog Sada, Dnevnik, Novi Sad, 1986., str. 513-514.)

⁸ Fortis, Alberto: *Put po Dalmaciji*, Marjan tisak, Split, 2004. i Lovrić, Ivan: *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice*, Izdavački zavod Jugoslavenske akademije, Zagreb, 1948.

da. Komparacija tih dvaju djela daje nam bolji uvid u to tko su bili Morlaci i sučeljavanje dviju perspektiva: «stranca», koji za vrijeme boravka promatra i stječe dojam o životu jednog naroda, te perspektive osobe koja je rođena i odrasla među tim narodom, te mu i sama pripada.

Događanja na prijelazu stoljeća u Dalmaciji i Sinjskoj krajini

Dalmacija je za Mletačku Republiku bila ostatak i podsjetnik na nekadašnju imperijalnu snagu, ali društveno-ekonomska slika Dalmacije nije bila na razini ostatka mletačkog posjeda. U Senatu 1747. godine, Marco Foscarini⁹ je izrekao da je «Dalmacija podređena provincija Republike koja je jedina proširila granice u 17. i 18. stoljeću, za što su posebno zaslužni njezini hrabri stanovnici, koji su cijelo vrijeme stajali na braniku Republike».¹⁰ Generalni providuri često su upućivali državno vodstvo na važnost Dalmacije, ponajprije u pogledu potencijala novostečenog teritorija, ali i novodoseljenog stanovništva.¹¹

Dugotrajni i iscrpljujući mletačko-osmanski ratovi u 17. stoljeću prisilili su *Serenissimu* na jačanje državne uprave i prihvaćanje veće odgovornosti u Dalmaciji. Ratovi koji su promijenili karakter Dalmacije i njezina društva su Kandijski (1645.—1669.), Morejski (1684.—1699.) i Mali rat (1714.—1718.).¹²

Prijelaz iz 17. u 18. stoljeće započeo je velikim bitkama oko Sinja, s tri teške opsade sinjske tvrđave, uz velika haranja i pustošenja Sinjske krajine i cijele Cetine, te velike migracije, rastjerivanje stanovništva i unosne poslove s otkupom zarobljenih. Iako je sve to završilo dolaskom mletačke vlasti, čestovanje i pljačka su se nastavili, kao i česti upadi velikih vojski, osmanskih u Cetinu, a mletačkih u Livanjsko polje. To je trajalo sve do sklapanja Karlovačkog mira 1699. godine kada je nova granica presijecala dolinu Cetine. Cetina je tada pretvorena u pogranično razbojište.¹³ Josip Ante Soldo piše ka-

⁹ Marco Foscarini bio je predstavnik vodećeg sloja mletačkog plemstva i važan intelektualni i politički čimbenik svoga vremena, čijom je zaslugom Mletačka Republika ostvarila snažnije djelovanje u pokrajini tijekom druge polovice 18. stoljeća. (Markovina, Dragan: «Reformske inicijative mletačkih magistratura na dalmatinskoj terrafermi 18. stoljeća», *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu*, god. 2009., br. 2-3, str. 229.) Godine 1747., kada je Foscarini izrekao citiranu rečenicu u Senatu, svoje providurstvo završava G. Boldu.

¹⁰ Lane, Frederic C.: *Povijest Mletačke Republike*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2007., str. 57.

¹¹ Ibidem, str. 58-60.

¹² Vrandečić, Josip; Bertoša, Miroslav: *Dalmacija, Dubrovnik i Istra u ranome novom vijeku*, Leykam International, Zagreb, 2007., str. 52.

ko su se nakon Karlovačkog mira u Cetinsku krajinu uglavnom vraćali oni koji su zbog ratnih prilika napustili to područje. Sela, pa i grad Sinj, popunjavali su se povratnicima.¹⁴ Nakon Karlovačkog mira Mletačka Republika provodi sistematsko naseljavanje puste Cetine, uspostavlja i regulira potpuno nove ekonomsko-društvene i političke odnose.¹⁵

Stanovništvo Sinjske krajine u 18. stoljeću činio je narod pribjegao iz Bosne, koji je trpio česta progonstva zbog vjere i narodnosti.¹⁶ Glavnina novog stanovništva došla je iz Rame, Livna, Divna i područja niže od Mostara u Hercegovini. Neki su dovedeni prigodom mletačkih upada na osmanski teritorij, a veće skupine s franjevcima iz Rame, dok su neke mamile mletačke vlasti. Nešto osmanskih podanika muslimana ostalo je pod uvjetom da se pokrste, a vratilo se i nešto starosjedilaca.¹⁷

Mirom u Požarevcu 1718. godine, uređene su konačne granice (*Linea Mocenigo*), koje su ostale bitno nepromijenjene sve do sloma Mletačke Republike 1797. godine.¹⁸ Bio je to jedan od najprostranijih dijelova *Serenissime*, ali nažalost i najsiromašniji. Dalmacija je ostala zapuštena, odnosno djelomično iskorištena, bez obzira na to što je imala izvanredan položaj i umjerenu klimu. Osim što je ostala zapuštena, izgubila je velik broj stanovnika, što od rata što od kužnih bolesti.¹⁹ U zagorskim dijelovima Dalmacije uveden je nedovoljno razrađen vojno-upravni sustav, a gospodarstveno nazadovanje Mlečana značilo je i još veće nazadovanje Dalmacije.²⁰

Godine 1776. konačno je bilo uređeno pitanje dalmatinsko-ličke granice, te su iz teritorija serdarije bila izdvojena sela između Velebita i rijeke Zrmanje. To se područje nazivalo *Morlacchia*, *Morlacca*, na hrvatskom Prigorje, postavši tako posebna vojno-upravna jedinica.²¹ Sinjska krajina dio je ve-

¹³ Stulli, Bernard: »Kroz historiju Sinjske krajine«, *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, Vol. 5 i 6, No.1., lipanj 1967., Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 1967., str. 28.

¹⁴ Soldo, Josip Ante: *Sinjska krajina u 17. i 18. stoljeću; knjiga druga*, Ogranak Matice hrvatske u Sinju, Sinj, 1997., str. 15.

¹⁵ Stulli, Bernard: »Kroz historiju Sinjske krajine«, str. 28.

¹⁶ Tomašević, Luka: *Između zemlje i neba — Vjera i moral u životu kršćana Sinjske krajine u 18. stoljeću*, Gospa Sinjska, Sinj, 2000., str. 30.

¹⁷ Stulli, Bernard: *Iz povijesti Dalmacije*, str. 53.

¹⁸ Vrandečić, Josip; Bertoša, Miroslav: *Dalmacija, Dubrovnik i Istra u ranome novom vijeku*, str. 54-55.

¹⁹ Novak, Grga: *Prošlost Dalmacije*; knjiga druga, Marjan tisak, Split, 2004., str. 42.

²⁰ Soldo, Josip Ante: *Sinjska krajina u 17. i 18. stoljeću; knjiga druga*, Ogranak Matice hrvatske u Sinju, Sinj, 1997., str. 73.

like povijesne pokrajine Dalmacije. Već spomenuta *nova stečevina*, obuhvaćala je Sinjsko polje kroz koje svojim srednjim tokom protječe Cetina. Uz sam rub polja, smjestila su se sela s raštrkanim *komšilucima* (zaseocima), iza kojih se dižu lanci dinarskih planina.²²

Tko su bili Morlaci?

Nekadašnji osmanski podanici kršćanske vjeroispovijesti, u venecijanskim izvorima poznati kao *Morlacchi* (*Morlachi*, *Murlachi*, *Morlacci*), naselili su se duž dalmatinsko-bosanske granice.²³ Fortis navodi da im je podrijetlo nepoznato kao i kod drugih naroda njima sličnih po običajima i jeziku.²⁴ Lovrić je mišljenja da se taj narod pojavljuje kao neka mješavina starih sjevernih naroda i naroda Ledenog oceana, koji su se naviknuli na lutanja bez stalna boravišta, noseći sa sobom sve što su imali.²⁵

Naziv *Morlacha* i ostali izvedeni oblici toga naziva vuku podrijetlo od pojma *Morlak* ili već spomenutog *Morlacchi*, dok je šire rasprostranjen naziv *Vlah*.²⁶ U drugoj knjizi *Povijest Hrvata: od kraja 15. stoljeća do kraja Prvoga svjetskog rata*, govori se o ovom etničkom elementu — *vlaški* element. Etnička samoidentifikacija *Vlaha* je fluidne naravi, dok je *vlaški* identitet podržavan snažnim osjećajima pripadnosti jednom specifičnom modelu organiza-

²¹ Peričić, Šime: *Dalmacija uoči pada Mletačke Republike*, Sveučilište u Zagrebu — Centar za povijesne znanosti, Odjel za hrvatsku povijest, Zagreb, 1980., str. 23-24.

²² Gamulin, Jelena; Vidović, Ilda: »Etnografski prikaz Sinjske krajine«, *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, Vol. 5 i 6, No.1., lipanj 1967., Zagreb, str. 95-97.

²³ Madunić, Domagoj: *Defensiones Dalmatiae: Governance and logistics of the Venetian defensive system in Dalmatia during the war of Crete (1645.—1669.)*, doctoral dissertation, Central European University, 2012., str. 212.

²⁴ Slavenska plemena pod raznim imenima (Skiti, Goti, Geti, Huni, Slavini, Hrvati, Avari, Vandali — sve ih svrstava pod slavenske) preplavila su rimske provincije, a posebno Ilirik u vrijeme propadanja Carstva. Ne odbacuje mogućnost da su došli i prije na sličan način. Iznosi pretpostavku da su se ostatci naroda Ardijejaca i Autarijata, te drugih ilirskih naroda koji su od davnina u Dalmaciji. Još je jedna Fortisova pretpostavka i mogućnost naseljavanja u vrijeme bijega pred Tatarima. (Fortis, Alberto: *Put po Dalmaciji*, str. 34.)

²⁵ Lovrić, Ivan: *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice*, str. 61-62.)

²⁶ Fürst-Bjeliš, Borna: »Toponimija i percepcija u prostoru Triplex Confiniuma: Morlakija«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 32-33, No. 1, 2000., str. 349. O etimološkom podrijetlu imena Morlak pišu i Fortis i Lovrić, međutim kod oboje ima više objašnjenja i nije u potpunosti jasno. (Fortis, Alberto: *Put po Dalmaciji*, str. 35. i Lovrić, Ivan: *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice*, str. 58-60.)

cije života.²⁷ Vlasi su definirani kao polunomadski, ratoborni stočari, prvobitno starobalkanski romanizirani element, a poslije potpuno slaveniziran.²⁸

Borna Fürst-Bjeliš ustanovio je u svom djelu *Toponimija i percepcija u prostoru Triplex Confiniuma: Morlakija* da se naziv *Morlacha* (šire rasprostranjen već spomenuti *Vlah*), kako je pokazala analiza karata od 15. do 18. stoljeća, proširio i postao opći naziv ne samo za određenu grupaciju stanovništva, već i za teritorijalni prostor uzduž i preko venecijanskog dijela granice u području tromeđe Mletačke Republike, Habsburške Monarhije i Osmanškog Carstva.²⁹ Prostorni pojam *Morlakije* nestaje s karata u prvoj polovici 19. stoljeća.³⁰ Kristijan Juran je pri istraživanju Morlaka na području Šibenika proučavao suvremene šibenske spise, te zaključio da su pod pojmom Morlaci (u drugoj polovici 16. i prvoj polovici 17. stoljeća) obuhvaćeni kršćani pograničnih sandžaka Osmanskog Carstva u zaleđu mletačke Dalmacije.³¹ Snježana Buzov smatra da su Vlasi etnička zajednica koja po mnogočemu nije jedinstvena.³² Zaključuje da su Vlasi definirani kao socijalna grupa s posebnim statusom, koja nije bila poseban *etnikum*, a vrijeme njihove slavenizacije smješta se na kraj srednjeg vijeka.³³ Do sada nije bilo ozbiljnijih analiza osmanlijskih zakonskih spomenika *kanuna*, koji su vrijedan i važan izvor, iako ih je mnogo znanstveno izdano.³⁴ O Vlasima svjedoče i raznovrsni dokumenti iz *muhimme* deftera i drugih deftera koje je vodila centralna vlast u Istanbulu (također neistraživani u ovom kontekstu). Nadalje, Snježana Buzov daje osvrt na nekoliko važnih pitanja u vezi s povijesti Vlaha u novom vijeku pod osmanskom vlašću kao što su vlaško ime u osmanskim izvorima,

²⁷ Kod pravoslavnih Vlaha pojavljuju se jaki elementi povezivanja i identificiranja sa srpskim etničkim korpusom. S druge strane je mnogo starijeg stanovništva koje prvobitno nije bilo vlaško, zbog velikih poremećaja izazvanih osmanskim invazijama, napustilo zemljoradnju i svojim se kulturnim i društvenim ustrojem približilo vlaškom modelu. Iz tog je razloga u mnogo slučajeva bilo nemoguće precizno definirati etnicitet pojedinih skupina, a posebno njihovu samoidentifikaciju. (Čoralić, Lovorka; Valentić, Mirko: *Povijest Hrvata; druga knjiga; od kraja 15. stoljeća do kraja Prvoga svjetskog rata*, Školska knjiga, Zagreb, 2005., str. 200.)

²⁸ Ibidem, str. 201.

²⁹ Fürst-Bjeliš, Borna: »Toponimija i percepcija u prostoru Triplex Confiniuma: Morlakija«, 349.

³⁰ Ibidem, str. 352.

³¹ Juran, Kristijan: »Morlaci u Šibeniku između Čiparskoga i Kandijskog rata (1570.—1645.)«, *Historical Contributions = Historische Beiträge*, Vol. 34., No. 49, 2015., str.3.

³² Buzov, Snježana: »Vlaško pitanje i osmanlijski izvori«, *Historical Contributions = Historische Beiträge*, Vol. 11. No. 11, 1992., str. 42.

³³ Ibidem, str. 43.

³⁴ Ibidem.

pravni položaj Vlaha u Osmanskom Carstvu te pravci i uzroci vlaških migracija u novom vijeku.³⁵

Ohrabreni uspjesima mletačke vojske u prvim godinama Kandijskog rata, kako u svojoj doktorskoj disertaciji piše Domagoj Madunić, velik je broj Morlaka odlučio migrirati iz Osmanskog Carstva u Mletačku Republiku.³⁶ Madunić kod karakteriziranja Morlaka upotrebljava prosvjetiteljski pojam »plemenitog divljaka«³⁷, koji bi se mogao primijeniti i na Fortisove opise Morlaka u djelu *Put po Dalmaciji*, ponajviše u uvodnom dijelu, prije negoli krene pisati o podrijetlu Morlaka.³⁸ Nameću se ova pitanja: »Što se smatra civiliziranim u Europi, ili preciznije, jugoistočnoj Europi ranog novog vijeka?«, »Pripadaju li Morlaci u civiliziranu skupinu naroda ili »primitivnu« skupinu naroda?« Nikad se sa sigurnošću ne može reći da su pripadnici nekog društva civilizirani, već bi se moglo reći da su neke skupine ljudi postale civiliziranije. Takva promjena strukturâ osobnosti lako se može iskazati kao specifičan aspekt nastajanja društvenih struktura.³⁹

Pojam »plemenitog divljaka« dotiče i Nikola Markulin u radu *Prijatelj našega naroda: Prikazbe Drugoga u djelu Viaggio in Dalmazia Alberta Fortisa*. Mnogi su pisci isticali Fortisovu prosvjetiteljsku percepciju, koja se reflektira kroz spomenuti koncept »plemenitog divljaka«. Prosvjetitelji su bili oduševljeni »primitivnim« narodima, narodima bliskima »prirodnom stanju«. Markulin piše da je to oduševljenje iskrenulo prevladavajući etnocentristički zapadnoeuropski diskurs unutar kojega su, ponajprije na temelju složenosti društva (i kulture) kao i tehnološke sofisticiranosti, drugi narodi i kulture smatrani inferiornima.⁴⁰ Piše da je prikaz »plemenitog divljaka« smišljen kako bi (uglavnom zapadni) autori kritizirali vlastito društvo i kulturu, za što je Fortis imao razloga.⁴¹

³⁵ Ibidem. O Vlasima su još pisali Marko Šarić u doktorskoj disertaciji *Vlasi na tromeđi: suživot u sukobima u graničnim društvima i kulturama Morlakije (16.—17. stoljeće)* (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2010.), i Grga Novak u djelu »Morlaci (Vlasi) gledani s mletačke strane«, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 45., 1971., str. 579-603..

³⁶ Madunić, Domagoj: *Defensiones Dalmatiae: Governance and logistics of the Venetian defensive system in Dalmatia during the war of Crete (1645.—1669.)*, doctoral dissertation, str. 212.

³⁷ Ibidem, str. 213.

³⁸ Fortis, Alberto: *Put po Dalmaciji*, str. 33-34.

³⁹ Elias, Norbert: *O procesu civilizacije. Sociogenetska i psihogenetska istraživanja*, Antibarbarus, Zagreb, 1996., str. 14.

⁴⁰ Markulin, Nikola: »Prijatelj našega naroda: Prikazbe Drugoga u djelu Viaggio in Dalmazia Alberta Fortisa«, *Historical Contributions = Historische Beiträge*, Vol. 29 No. 38., 2010., str. 215.

Poznato je da su Morlaci sudjelovali u osmansko-mletačkim ratovima. Grga Novak piše da se osim redovite mletačke vojske javljaju brojne čete koje, sastavljene od domaćih ljudi, ratuju samovoljno, a Venecija ih u tome potiče. Opisuje ih kao sposobne za oružje, jakih tijela i tvrde čudi. Podnose napore, bdijenje i nepogode, te su vični »seljačkom i prostom življenju«. Ne poznaju ustaljena pravila borbe, ali su jednako dobri i pješaci i konjanici, srčani su i brzi i s puškom i mačem, te vješto progone neprijatelja u bijegu kao što se znaju i povući ako su potučeni.⁴² Gašpar Vinjalić piše da su Morlaci bili veoma aktivni u borbi s Osmanlijama kada su napadali Sinj, te da su za vrijeme svih opsada Sinja pristizali boriti se, čak i oni koji nisu živjeli na tom području. Vinjalić radi, moglo bi se reći, geografsku podjelu Morlaka, pa tako spominje, osim ovih iz Zadra i okolice, Morlake Klisa i Morlake Zagore.⁴³

Priču o Morlacima Fortis započinje stereotipnim mišljenjem koje je bilo uvriježeno među ondašnjim talijanskim narodom i koje mu je, budući da je i sam Talijan, dotada bilo znano. Naime, smatrali su da su Morlaci divlji i nerazumni, lišeni svake čovječnosti, te sposobni za svako zlodjelo. Navedene osobine kreiraju Fortisovo razmišljanje stvoreno u duhu prosvjetiteljskog modela već spomenutog »plemenitog divljaka«.⁴⁴

Postoje različitosti između Morlaka priobalnog, odnosno otočnog stanovništva, ali i razlike među samim Morlacima. Razloge za to možemo pronaći u činjenici da su došli iz različitih krajeva te da su se događala razna i mnoga miješanja koja su njihove obitelji morale podnijeti zbog mijenjanja domovine za provala i ratova. Sukladno tome, Fortis govori kako su stanovnici Kotara obično plavi, modrih očiju, široka lica te spljoštena nosa. Ta obilježja također pristaju Morlacima Sinjskog i Kninskog polja. Oni iz Zadvarja i Vrgorca imaju kestenjastu kosu, duguljasto lice, maslinastu kožu i lijep stas. Navodi i razlike čudi, pa su tako Morlaci iz Kotara većinom blaga ponašanja, puni poštovanja i prilagodljivi, dok su oni iz Vrgorca oštri, ponosni, smioni, poduzetni te skloni krađi. Obično pljačkaju Osmanlije, ali u slučaju nužde ne štede ni kršćane. No bez obzira na navedene osobine vrgoračkih Morlaka, Fortis tvrdi da stranac može njihovim krajem sigurno putovati jer

⁴¹ Politička i intelektualna elita Venecije i ostale Italije nije blagonaklono gledala na Fortisove »znanstvene« radove, pa se susretao s brojnim kritikama svojih djela te imao poteškoće s financiranjem putovanja. (Ibidem, str. 216.)

⁴² Novak, Grga: *Prošlost Dalmacije; knjiga druga*, str. 21.

⁴³ Vinjalić, Gašpar: *Kratki povijesni i kronološki pregled važnijih zbivanja koja su se dogodila Slavenima u Dalmaciji, Hrvatskoj i Bosni 1514.—1769.*, Književni krug, Split, 2010., str. 201.

⁴⁴ Fortis, Alberto: *Put po Dalmaciji*, str. 31.

su gostoljubivi.⁴⁵ Za jezik Morlaka kaže da govore slavenskim jezikom, koji se ističe iznad svih drugih obiljem i snagom izraza.⁴⁶

Fortis u smislu moralnosti razlikuje čovjeka u Zagori i onoga koji živi u priobalju i na otocima. Za Morlake kaže da se iskrenost, povjerenje i poštenje ponekad izmetnu u bezazlenost i glupost, kako u svakidašnjem životu, tako i u ugovorima. Takvu morlačku narav »morski« trgovci često zlorabe, pa kod Morlaka raste nepovjerenje prema njima. Često kao najveću uvredu koriste izraze *pasja viro* i *lacmanska viro* (*fede di cane, fede d'Italiano*) što je fra Jeronim Filipović, jedan od najistaknutijih franjevacu Cetinske krajine onoga doba, navodio kao najteži grijeh jednog kršćanina. Međutim, bez obzira na to, Fortis za Morlake kaže da su zaista gostoljubivi i darežljivi po rođenju, te svoju trošnu kolibicu otvaraju strancu, dobro ga služeći, bez traženja ičega zauzvat, a često i odbijajući zahvalnost.⁴⁷ Za Ivana Lovrića su Morlaci, moralom, isti kao i svi drugi narodi na svijetu. Ne čine drugima ono što se njima ne sviđa, a ako im tko učini štogod nemilo, vraćaju istom mjerom. U duši su također iskreni, dok god su drugi takvi prema njima. Slaže se s Fortisom da se njihovi ugovori katkad izrode u suvišnu dobrodušnost, ali tako često nadmudre i najprepredenije. Morlaci nemaju povjerenja u Talijane i gledaju ih s prijezirom. Ovdje Lovrić spominje, kao i Fortis, izraz *lacmanska vira*, za koju kaže da joj Morlaci pripisuju isto značenje koje Talijani pripisuju riječi Morlak. I Talijani i Morlaci misle da tim izrazima grde jedni druge. *Pasja viro*, *pasja dušo*, *nijedna viro*, *nijedna dušo* (sve te izraze i fra Filipović navodi u svojim propovijedima) pogrdni su izrazi koje Morlaci upotrebljavaju za ljude uopće. Reći nekom *pasja viro* je jedna od najvećih psovki u Morlaka.⁴⁸ *Lacmanska viro* je bila pogrda koja se upotrebljavala samo za Talijane, dok je npr. *rkačka viro* (»vjera nevjerna naroda«) bila uvreda samo pravoslavnim Morlacima.⁴⁹

Kod Morlaka u pogledu gostoljubivosti, nema razlike između siromašnog i imućnog čovjeka. Darežljivi su prema svima kojima je to potrebno.⁵⁰ Ivan Lovrić u tome se djelomično slaže s Fortisom. Naime, navodi kako su

⁴⁵ Ibidem, str. 35-36.

⁴⁶ Lovrić, Ivan: *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice*, str. 62.

⁴⁷ Fortis, Alberto: *Put po Dalmaciji*, str. 37.

⁴⁸ Lovrić piše kako su svećenici ponekad, sve one koji koriste pogrdu *pasja viro*, kažu njavali tako da su morali u crkvi stajati s kosti u ustima ili kamenom na ledima. (Lovrić, Ivan: *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice*, str. 85.)

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Ibidem.

darežljivi prema svima, osim prema skitnicama, jer smatraju da je biti skitnica veoma sramotno, a skitnice su jedino *cigani*.⁵¹ Morlak nikada ne traži milostinju, ali i kada nema, darežljivost je itekako prisutna.⁵² Lovrić kaže da ljubav i sloga među morlačkim obiteljima i nije tako laka, da bi je našli u odviše ugladenim obiteljima.⁵³ Iako se među Morlacima red poznaje, žive vrlo neuredno.⁵⁴

Fortis piše kako Morlaci nimalo ne drže do domaćeg gospodarstva. Ako im se samo pruži prilika za veselje, u tjedan dana potroše ono što im je trebalo trajati mjesec dana. Neumjereni su u jelu i piću, te je najmanji povod dovoljan za rasipanje. Posljedica takvog događaja kod Morlaka je izrazita štedljivost i samokažnjavanje, ne služeći se npr. stvarima koje su namijenjene da ga zaklanjaju od vremenskih nepogoda.⁵⁵ Lovrić se u pitanju štednje također slaže s Fortisom. Piše kako Morlaci ne trpe štednju u prigodama, te ako tko pomisli na to, znaju mu se narugati. Možda bismo onda to ponašanje ipak mogli pripisati utjecaju društva i »javnoj sramoti«. O štedljivoj čovjeku misle na pobožan način, odnosno, smatraju da je sagriješio zbog škrtosti.⁵⁶

Vrlina koju Fortis ističe kod Morlaka jest točnost. Naime, Morlak nikada ne kasni, osim ako mu se ispriječe nepremostive teškoće.⁵⁷

Druže se oko ognjišta, gdje se griju i pričaju priče, očevi sinovima, sinovi dalje svojoj djeci. Na taj način čuvaju narodne predaje, uspomene na davna i znamenita djela, međutim te se narodne predaje mijenjaju prema sklonosti onoga koji ih pripovijeda. Morlaci imaju načelo da drže obitelj⁵⁸ na

⁵¹ Ibidem, str. 84.

⁵² Fortis, Alberto: *Put po Dalmaciji*, str. 37.

⁵³ Svaka obitelj ima kućnog glavara, koga zovu *staresinom*, odnosno, lasnim starcem. Zadaća mu je bila brinuti se za sve što je obitelji potrebno, ali ničim ne može raspolažati sam. (Lovrić, Ivan: *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice*, str. 81.)

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Ako Morlak ima novu kapu, a krene padati kiša, on je skida s glave da je ne ošteti. Ili ako naiđe na blato, izuva se, premda mu se ta obuća gotovo raspala. (Fortis, Alberto: *Put po Dalmaciji*, str. 38.)

⁵⁶ Lovrić, Ivan: *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice*, str. 81.

⁵⁷ Fortis, Alberto: *Put po Dalmaciji*, str. 38.

⁵⁸ Riječ je o zadrugama, odnosno složenim modelima obitelji. Anton Benvin u radu »Obitelj kroz povijest«, piše da su u »našim« krajevima, kao i drugdje u svijetu (npr. u Kini i Rusiji), obitelji stoljećima živjele u većim kućnim zajednicama — zadrugama. Izraz »zadruga« uveli su etnolozi i pravnici, dok se u narodima rabi ime »velika kuća« ili »zadruga kuća«. Po Hrvatskoj, Srbiji, Bosni, Makedoniji, Crnoj Gori i Kosovu ona je bila norma u seoskom agrarnom svijetu. (Benvin, Anton: »Obitelj kroz povijest«, *Bogoslovska smotra*, Vol. 42. No.1, 1972., str. 47.)

okupu i smatraju da je nesloga uzrok propasti. Lovrić je mišljenja da su kod Morlaka, kao svagdje, žene uzrok nesloge u obitelji. Navodi da muževi rijetko slušaju njihove jadikovke, a ako se tuže na druge, tuku ih, pa iz tog razloga žive u miru i ne tuže se tako lako. Dok Fortis piše da žene ne zaostaju po jakosti, Lovrić ni tu ne dijeli njegovo mišljenje.⁵⁹

Kad je riječ o prirodnim darovima i vještinama Morlaka, Fortis piše da su prirodno bistra uma i poduzetna duha, pa su uspješni u svakoj vrsti posla. Iznimno su vješti vojnici, kada se njima dobro upravlja, a isto su tako uspješni i u trgovačkim poslovima, kada se na njih usmjere. Fortis ih hvali kao odlične učenike, jer kako piše, lako uče čitati, pisati, te računati. Priča se da su se morlački pastiri mnogo bavili čitanjem debele knjige o kršćanskom, moralnom i povijesnom nauku što ju je složio »neki« Divković⁶⁰, a više je puta tiskana u Mletcima bosanskom ćirilicom. Često se događalo da bi župnik, propovijedajući s oltara, a pobožniji nego li učeniji, nagrdio neku zgodu ili joj izmijenio sadržaj. U takvim trenucima bi se iz slušateljstva dizao glas da tomu nije tako. Pretpostavlja se da su se te knjige, koje su morlački pastiri čitali, prikupile kako bi se izbjegla takva sablazan, te ih je vrlo malo ostalo među Morlacima.⁶¹ Iako prirodno sposobni da sve nauče, prilično su oskudna znanja o zemljoradnji i uzgoju stoke. Uporno se drže starinskih običaja i malo ih je briga da se unaprijede.⁶²

Prijateljstvo među Morlacima veoma je postojano. Od njega su stvorili gotovo vjerski zakon i ta se sveta spona sklapa pred oltarom. Slavenski obred ima poseban blagoslov da bi se svečano vezala dva prijatelja ili dvije prijateljice u nazočnosti svoga naroda, te tako postali *posestre* ili *pobratimi* (posvećena prijateljstva). Uzevši to u obzir, čini se da su od Morlaka i drugih naroda istog podrijetla potekla zakleta braća. Dužnosti su povezanih pri-

⁵⁹ Lovrić, Ivan: *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice*, str. 81-82.

⁶⁰ Matija Divković (1563. — 21. 8. 1631.) bio je hrvatski vjerski pisac. O njemu se zna samo ono što je o sebi ostavio na naslovnica i u posvetama svojih djela. Odlično je znao talijanski i latinski, pa se smatra da je studirao u Italiji. Svrha njegova pisanog stvaralaštva bila je pružiti kvalitetna i teološki (po Tridentskom koncilu) ispravna moralno-poučna katolička djela redovnicima i svjetovnjacima. (<https://www.emciklopedoka.hr/natuknica.aspx?ID=15512> — 10. 6. 2022., 12:20)

⁶¹ Fortis, Alberto: *Put po Dalmaciji*, str. 42-43.

⁶² Morlačka goveda i ovce često trpe glad i studen na otvorenome. Oruđe im je zastarjelo, a maslo, sir i kiselo mlijeko spravljaju osrednje. Krojačka vještina im se svodi na starinske i nepromjenjive krojeve odjeće i to uvijek istih tkanina. Ponešto znaju o jednostavnom bojenju (npr. crnu prave od kore jasena). Gotovo sve morlačke žene vezu ipletu, a vezovi su im vrlo neobični, te savršeno slični s lica i s naličja. U nekim selima, kao npr. u Vrlici, ima i lončarskog obrta. (Fortis, Alberto: *Put po Dalmaciji*, str. 43-44.)

jatelja da jedno drugome pomažu u bilo kakvoj nevolji ili pogibelji, da osvećuju nepravde nanesene prijatelju, te mnoge druge. Idu toliko daleko da se i život stavlja na kocku, ili čak izgubi za pobratima, a primjeri takvih žrtava nisu rijetki. Nesloga među pobratimima je za Morlake sramota.⁶³ *Pobratimi i posestrime* su dobar primjer u kojem su poganski običaj i kršćanstvo suživjeli. Pogansko su učinili kršćanskim.

Kako su im prijateljstva bila sveta, neprijateljstva su im bila još jača. Ona se prenose s oca na sina, a majke ne propuštaju priliku da podsjetu dječake na obvezu koja ih čeka da osvete roditelja, ako je bio ubijen, te im često pokazuju okrvavljenju košulju ili oružje pokojnika. Osveta je usađena u dušu toga naroda.⁶⁴ Kršenje pravednog sporazuma izaziva neprijateljstvo, kao i nezahvalnost. Neprijateljstva koja nastaju iz nezahvalnosti, teško nalaze pomirbu, a ona koja nastaju zbog ubojstva, lako bi se poništila, kada se tu ne bi miješalo praznovjerje, potičući Morlake na osvetu. »Tko se ne osveti, on se ne posveti,« — glasila je narodna poslovice. Običaj pomirbe kod ubojstva je bilo plaćanje *krvarine* od strane ubojice. Siromašni Morlaci bi se pomirili kad bi dobili i bilo kakav dar neznatne vrijednosti. Dogovorio bi se dan kada bi se zavađene obitelji sastale, pa bi se izmirili posebnim obredom. Međutim, ne završava sve s pomirbom obitelji, jer se još treba zadovoljiti pravda. Često je taj proces dosta potrajao zbog novca kojim je trebalo platiti činovnike. Također, često se događalo da ubojica ne može platiti, pa se kao posljedica stvara mnoštvo hajduka, očajnika, koji postaju najveća nevolja javnom i privatnom interesu.⁶⁵

Fortis primjećuje da između latinskog i grčkog obreda vlada nesloga koju ni jedni ni drugi crkveni službenici ne propuštaju zasijati. Latinske crkve su siromašne, ali nisu veoma prljave, dok su grčke i siromašne i sramotno prljave. Piše kako je vidio župnika u jednom morlačkom selu kako sjedi na zemlji na trgu ispred crkve i ispovijeda žene koje kleče pored njega. Smatra

⁶³ Ibidem, str. 39.

⁶⁴ Ibidem.

⁶⁵ Lovrić, Ivan: *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Soćivice*, 88.-92. Fortis donosi detaljan opis pomirbe dviju obitelji. Piše da ubojica za pregovaranje o uvjetima traži i dobiva zajamčen prolaz koji se vjerno poštuje na riječ, a zatim nalazi posrednike koji na dogovoreni dan sastavljaju dva neprijateljska roda. Nakon uvoda u pregovore dolazi krivac, vukući se četveronoške po zemlji dok mu o glavi visi puška, samokres ili nož kojim je počinjeno ubojstvo. Dok on tako stoji, jedan ili više rodaka nabrajaju pokojnikove vrline (taj čin često potpaljuje duhove na osvetu i krivca izvrgava velikoj opasnosti). U nekim mjestima muškarci oštećene strane krivcu znaju pod vrat staviti hladno ili vatreno oružje, ali na kraju ipak pristaju primiti krvarinu u novcu. Svugdje takav spor, odnosno čin pomirbe, završi prejedanjem na račun krivca. (Fortis, Alberto: *Put po Dalmaciji*, str. 42.)

to čudnim položajem, ali i da to svjedoči o nevinosti toga naroda. Morlačko obožavanje slugu gospodnjih je veoma duboko, potpuno su ovisni o njima i vjeruju im bezuvjetno. Nerijetko s njima *pastiri njihovih duša*, kako ih Fortis naziva, postupaju vojnički, te im šibom popravljaju tijelo. Moguće da u tome ima zlouporabe, kao što je ima i u javnim pokorama koje zadaju po uzoru na staru crkvu.⁶⁶

Praznovjerje kod Morlaka

Bili rimskog ili grčkog obreda, Morlaci imaju, prema Fortisu, vrlo čudna vjerska poimanja. Zbog neznanja onih koji bi ih morali prosvječivati, postaju svakoga dana sve nakaznije zamršena.⁶⁷ Vjeruju u demonska i nadnaravna bića. Vjeruju u vještice, zloduhe, noćne utvare, vradžbine te mnoge druge oblike krivovjerja. Vrlo često vjeruju u postojanje vampira i pripisuju im, kao u Transilvaniji, da djeci sišu krv. Kada umre čovjek na kojeg se sumnja da bi mogao postati vampir ili vukodlak, znaju mu prerezati potkoljenice i izbosti ga iglama, tvrdeći da poslije toga ne može tamarati naokolo. Ponekad je bilo i slučajeva da netko sam prije smrti zatraži da mu se to učini s truplom pred polaganje u grob, predviđajući da će možda silno žeđati za dječjom krvi. Fortis piše da bi i najhrabriji hajduk pobjegao pred zloduhom, kojih nikada ne manjka pred očima uzavrele mašte lakovjernih ljudi, koji se ne stide toga užasa. Vjerovalo se da stare vještice bacaju mnoge vradžbine, a najčešća je ona kojom se suši mlijeko u tuđih krava da bi ga vlastite imale više.⁶⁸

⁶⁶ Ibidem, str. 45.

⁶⁷ Domagoj Madunić u spomenutoj disertaciji spominje apostolskog misionara u Zadru, Baldassaria Albanassia, koji u pismu Kongregaciji za širenje vjere iz lipnja 1648. godine, piše da je zatekao Morlake, koji su se naselili u okolici grada, u »potpunom mraku«. Da se ne znaju prekriziti i da su u potpunom neznanju o osnovnim načelima Sveće vjere, bez kojih je nemoguće dosegnuti spas. (Izvor: Jačov, Marko: *La Missioni Catholice nei Balcani durante la guerra di Candia (1645.—1669.)*, Vol.1., Vatican: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1992., str. 186.) Stoga je Katolička Crkva bila izrazito zainteresirana za Morlake i poduzela je značajne misionarske aktivnosti među njima ne samo da bi pokrstila pravoslavne Morlake, već da bi širila posttridentske doktrine i učenja među onima koji su se proglasili katolicima. (Madunić, Domagoj: *Defensiones Dalmatiae: Governance and logistics of the Venetian defensive system in Dalmatia during the war of Crete (1645.—1669.)*, str. 213.

⁶⁸ Fortis donosi jednu priču, odnosno tvrdi da poznaje jednog mladića kojemu su na spavanju dvije vještice iščupale srce želeći ga ispeći i pojesti. On se sutradan jadao jer je osjećao prazninu na mjestu gdje se nalazi srce. *Cokulaš*, koji je bio budan, vidio je što su vještice učinile, ali ih nije mogao spriječiti jer su ga bile urekle. Urok je izgubio snagu tek kada se mladić probudio bez srca. Međutim, vještice su pobjegle prije nego su ih uspjeli kazniti. Fratar je pristupio ognjištu, izvukao iz žerave već pečeno srce i dao ga mladiću da ga pojede, te je mladić ozdravio čim ga je progutao. Velečasni je to pripovijedao, tvrdeći da je istina. (Fortis Alberto: *Put po Dalmaciji*, str. 44.)

Kako postoje čarobnice/vještice, tako postoji i lijek, odnosno, protuteža njima. To su *bahorice* koje su vješte u skidanju uroka.⁶⁹ Ivan Lovrić donosi zaista detaljne opise svih duhova, zloduha i nadnaravnih bića u koje Morlaci vjeruju. U sljedećim redovima iznose se njegova zapažanja, po redu kako ih je i on navodio.

Lovrić prvo piše o zmiji, donoseći vjerovanje Morlaka o tom nadnaravnom biću. U početku, kažu Morlaci, bila su tri sunca, sva tri prevruća, a kako zmija nije mogla podnijeti te vrućine, odlučila ih je progutati. Međutim, uspjela je progutati dva, te polovinu trećeg. Zbog toga Morlaci vjeruju da je sunce koje obasjava svijet, samo polovina sunca. Zmija je poslije grijeha bila osuđena da se krije pred licem sunca među kamenje i pod zemlju, a sunce, s druge strane, hvali onoga koji uspije ubiti zmiju. Međutim, Morlaci su mišljenja i da zmije čuvaju blago, pa ako se naiđe na mnogo zmija, onda je to sretan znak.⁷⁰

Sljedeća bića, odnosno duhovi, su dobri i zli genij koje Morlaci nazivaju *dobra srića* i *nesrića*, a oni su dva stara morlačka božanstva. Odgovaraju dobrom i zlom geniju starih naroda. U pitanje podrijetla tog vjerovanja Lovrić ne ulazi, međutim, tvrdi da među Morlacima ima mnogo opsjednutih. Pod opsjednutima misli na one koji se zbog neznanja zaista smatraju opsjednutima, koji se zbog fanatizma takvima pretvaraju, te koji se takvima pretvaraju zbog lopovluka.⁷¹ Svaka bolest koja nije česta ili kojoj se ne zna uzrok je *đavolja bolest*, vjeruju Morlaci. Gotovo svi opsjednuti ljudi su luđaci, a katkada i pijance proglašavaju opsjednutima. Vjerovali su da su opsjednuti zapravo sveti mučenici njihova vremena. Iz tog su se razloga, piše Lovrić, mnoge morlačke žene pretvarale da su opsjednute. Tvrdi se da zaklinjači nisu imali snage da iz njih istjeraju đavole, ali da su to učinili muževi batinama. Batinom su se izliječili i mnogi koji su se zbog lopovluka pretvarali da su opsjednuti.⁷² Morlaci mnogo vjeruju snovima po kojima se nekoć proricala budućnost, a to se činilo i u Lovrićevo vrijeme.⁷³

Vješticama je Ivan Lovrić posvetio dosta redaka u svojim *bilješkama*. Piše kako noću kriješte i lete vadeći djeci srca. Na taj se zanat kaže, daju samo varalice i prosjaci, ali ih se neznalice uza sve to boje. Vještice su često starije žene, koje su već ušle u neke godine a ljute se što se nisu udale. Ako

⁶⁹ Ibidem, str. 45.

⁷⁰ Lovrić, Ivan: *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Soćivice*, str. 154.

⁷¹ Ibidem, str. 154.-156.

⁷² Ibidem, str. 157.

⁷³ Ibidem, str. 158.

tko slučajno nešto pogodi, ili proriče radi prijevare, za njega se odmah kaže da je *čarovnik*, a njih se Morlaci jako boje. Ako tko nenadano oboli šetajući noću, uzrok te bolesti su *čarovnici* i vještice. Za smrt djeteta također se vjerovalo da su krive vještice, jer su mu pojele srce. One noću plešu na raskrižjima, boravište u zraku su im crni oblaci, a na zemlji orahova stabla. Orahova zato što su Morlaci opazili da su mnogi, koji su spavali pod orahom poginuli. Netko je morao pomoći protiv toga zla, a pomoć su tražili u *zapisima* i kod *baronica* koje bi ih čuvale od vještica, ali samo ako za to dobiju plaću.⁷⁴ Lovrić je mišljenja da je vjerovanje u vještice budalaština. Morlaci su na vrata stavljali vučji, volovski ili drugi rep za obranu od vradžbina. Vješci i vještice svoje čini čine kostima pokojnika, biljkama i sličnim neukusnim »budalaštinama«, a Morlacima nije dopušteno sumnjati u njihove moći. Lovrić također navodi da su Morlaci nekoć bili spremni spaliti svakoga za koga bi otkrili da se prikazuje kao vještac, ili o komu su to sami zaključili.⁷⁵

Morlaci vjeruju i u vampire, odnosno vukodlake (tako nazivaju vampire). Oni lutaju noću kao i svi drugi duhovi, a stvaraju se od same ljudske kože, napuhane od vraga i napunjene krvlju. Kažu da ta nesreća snađe sve one ispod kojih, od trenutka smrti do trenutka pogreba, prođe kakva mala životinja kao što su pas, mačka, miš i sl. Fortis kaže da vukodlaci sišu dječju krv, ali s tim se Lovrić ne slaže. Lovrić piše da vukodlaci siluju tuđe žene, koje se ne stide pripovijedati, kako su ih vukodlaci prisilili, da pristanu na njihove želje. Dakle, vukodlaci su duhovi koji vole preljub. Morlački župnici nude različita sredstva za obranu od vukodlaka. Čini se da lijepe žene, kada imaju kod sebe sredstvo protiv vukodlaka, budu ponovno silovane tek kada se smrkne, samo ako im muževi nisu u blizini, jer čini se da se vukodlaci jako boje ljubomore muževa, pa im se javljaju samo kada su same. Dana je opomena muževima da ne diraju vukodlake, koji su ponajviše crni. Lovrić smatra da tako prepredeni ljudi iskorištavaju tuđe neznanje da zadovolje svoje želje.⁷⁶

Macić je mali vukodlak kojeg opisuju kao mila i lijepa dječaka. To je đavolčić protiv kojeg nema sredstva obrane. Smatra se da je sretan i zadovoljan kad služi čovjeku, a spava pod gospodarevim krevetom, da bude spreman na svaku njegovu zapovijed. Netko u njemu vidi anđela, a netko ga

⁷⁴ Naputak od *baronice*: Kada vještice izjedu srce, najsigurniji je lijek pojesti pečena morska račica, jer onda srce ozdravi. (Lovrić, Ivan: *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice*, str. 160.)

⁷⁵ Ibidem, str. 159.-162.

⁷⁶ Ibidem, str. 162.-163.

smatra vragom. Kaže se da ako tko štedljivošću postane bogatiji od drugoga, koji bi to morao biti po svojim posjedima, ima macića u kući.⁷⁷

Incubus starih naroda je kod Morlaka *mora*. *Mora* je vještica koja noću siše krv ljudima različite dobi, ali ne i djeci, jer djeca su zanat drugih vještica, a nemaju sve vještice iste čarolije. *Mora* može biti muško ili žensko, a ovisi o tome kojeg je spola osoba u koju se mora zaljubila pa je progoni. Dok je mora na čovjeku, ne može disati. Lovrić to objašnjava tako što čovjeku pri ležanju na leđima ili zato što mu je glava suviše nagnuta natrag, krene navala krvi, te često osjeti kako mu nestaje daha i ne može govoriti, pa se čini kao da je netko nad njim. Lovrić tu pojavu smatra razlogom početka vjerovanja u *more*.⁷⁸

Bauk se pojavljuje u obliku magarca i nekad je veći, a nekad manji. O njemu se pripovijeda bezbroj zgoda, a pripovijedaju ih oni koji su zaista povjerovali da je bauk magarac, pa su ga uzjahali. U tom je slučaju *bauk* kadar prenijeti čovjeka iznad kakva drveta ili pak najednom iščeznuti, da se na kraju pretvori u vrlo smrdljivu tvar i ostavi čovjeka zagnjuren u nju, tako da se s teškom mukom očisti. Vještice postaju tako da se mažu nekom Lovriću nepoznatom mašću. Vukodlaci nastaju od đavolova daha, odnosno, ako đavao napuše ljudsku kožu. *Bauci* postaju od neke smrdljive tvari.⁷⁹

Čak je i *jeka*, prema morlačkom vjerovanju, duh koji se zove *vada*. Noću čuju kako njihovu glasu odgovara neki drugi glas, ali kada krenu ispitivati je li to tko od živih, vjeruju da nije. Potom zaključe da je to neki duh koji ne čini drugoga zla, osim što se nekome ruga. Lovrić smatra da Morlaci imaju bolesnu maštu, predrasude i strah. Vide na tisuće sablasti, ponekad ne samo u mašti. Pod tim Lovrić ne misli na prave sablasti.⁸⁰ U Sinju se vjerovalo da u jednoj kući stanuju duhovi, ali otkad je u njoj stanovnik jedan liječnik bez predrasuda, nestalo je duhova.⁸¹

Divlji oganj (*svjećice*) Morlake je nekoć zaprepastavao, ali im je potom postao znak da su ondje duše nekih pokojnika, ako je oganj modar. Ako je crven to je znak da je ondje blago. Lovrić je mišljenja da će trebati proći

⁷⁷ Ibidem, str. 163.

⁷⁸ Ibidem, str. 163-164.

⁷⁹ Ibidem, str. 164.

⁸⁰ Daje primjer dvoje supružnika koji su umrli i nakon smrti progonili čovjeka koji je stanovao u njihovoj kući i čuvao je. Oni su htjeli da se održi nekoliko misa za njihovo oslobođenje od čistilišta. Međutim, i nakon toga su ponovno dolazili i ugasili mu malo svjetlo što ga je imao u sobi. Trebalo je dokraja izvršiti sve što su duhovi tražili i više se ne bi pojavljivali. (Lovrić, Ivan: *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočvice*, str. 165.-167.)

⁸¹ Ibidem.

mного vremena da Morlaci shvate, da ambuloni idu za čovjekom jer ih lakše nosi zrak u gibanju, te da bježe pred onima koji ih progone jer kvare pred sobom zrak, koji svojom elastičnom snagom tjera ambulone u bijeg.⁸²

Morlaci vjeruju i u to da se katkada otvara nebo. U tome času, prema njihovu vjerovanju, od neba se dobiva svaka milost koja se traži. Međutim, nitko je ne dobije jer nitko nije tako brz da je zatraži u času, kad se nebo otvori.⁸³

Štuju i bakrene i srebrne novčiće kasnoga Carstva, kao i suvremene mletačke kovanice⁸⁴, a drag im je i ugarski novčić, tzv. *petice*, ako s naličja ima sliku Djevice s Isusom u naručju s desne strane.⁸⁵ Lovrić piše o »drugom apсурdom vjerovanju« kod Morlaka, a to je vjerovanje u ugljen sv. Lovre, koji, smravljen u prah, uništava trodnevnu groznicu, a pomaže i kod drugih bolesti. Vjeruju da se taj ugljen na dan sv. Lovre nalazi pod svakim kamenom koji čitavu godinu nije maknut s mjesta. Uglavnom ne pronađu ništa, a ako pronađu, onda je to ugljen kao i svaki drugi. U nekim morlačkim crkvama su se mogli vidjeti i obješeni vijenci od klasja koje nose u procesiji kada idu u blagoslov polja.⁸⁶

Zapisi

Među mnogim narodima svijeta, kroz razna povijesna razdoblja, kružili su razni predmeti za koje se vjerovalo da imaju posebnu, magijsku moć. Takvi predmeti nisu zaobišli ni praznovjerne Morlake, koji su im pridavali izrazitu važnost. Zanimljivo je da su jedni od tih predmeta dolazili iz ruku crkvenih dostojanstvenika, koji su među morlačkim svijetom dijelili tzv. zapise. Većina službenika Crkve u Sinjskoj krajini bili su ljudi »iz naroda«, te ne čudi da su i sami bili donekle praznovjerni, a razlog za to bio bi taj što su odgajani u takvoj sredini. O zapisima će još biti riječi poslije u ovom radu, a sada će se izložiti što Alberto Fortis i Ivan Lovrić kažu o tim magijskim predmetima.

Lovrić zapise definira kao listiće za podjeljivanje milosti što ih sastavlja ju pojedini morlački župnici, kojima se, kako Lovrić kaže, sva vrlina sastoji u tome da poznaju misu napamet, a ne razumiju je.⁸⁷ Fortis smatra da ti žup-

⁸² Ibidem, str. 167.-168.

⁸³ Ibidem, str. 168.

⁸⁴ Smatraju ih medaljama sv. Jelene, te im pripisuju velike moći protiv padavice i drugih bolesti. (Fortis, Alberto: *Put po Dalmaciji*, str. 45.)

⁸⁵ Ibidem.

⁸⁶ Lovrić, Ivan: *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočvice*, 169.-170.

⁸⁷ Ibidem, str. 168.

nici previše zlorabe povjerenje vjernika, te izvlače nedopuštenu korist od tih praznovjernih zapisa i druge kažnjive trgovačke robe te vrste. U tim zapisima pišu imena svetaca s kojima se ne valja šaliti, a katkada ih prepisuju sa starijih, pa unutra miješaju zle stvari. Kanonik Čulić, Lovrićev suvremenik, piše da je zapis nekakav »hirovito napisan tekst s imenom svetaca i kako je toliko puta prepisivan iz još starijih, izmiješao se sa zlim stvarima«. ⁸⁸ Tim zapisima pridaju velike moći. ⁸⁹ Vjeruju da oni mogu izliječiti svaku bolest i nadjačati svaku vradžbinu, pa čak i nerotkinje, uz njihovu pomoć, mogu zatrudnjeti. Zapisi su kod Morlaka sveta stvar, a svete zloupotrebe nadomješta morlačka pobožnost. Lovrić se, međutim, ne slaže s Fortisom da to morlački svećenici čine radi zarade, već sa svrhom da čine dobro. ⁹⁰

Morlaci znaju zapise nositi zašivene na kapi, ne bi li ozdravili ili se sačuvali od kakve bolesti. Također, često ih vežu svojim volovima za rogove. Fortis piše da sastavljači tih zapisa čine sve kako bi im sačuvali dobar glas, unatoč dokazima o njihovoj nekorisnosti, koju ipak moraju vidjeti oni koji se njima služe. Vrijednosti zapisa dodatno je pridonosila i činjenica da se čak i Osmanlije iz susjednih mjesta obraćaju kršćanskim svećenicima da im načine zapis. Osim toga, Fortis piše da za te zapise često donose darove ili daju da se drže mise pred likom Djevice, što je u protuslovlju s Kur'anom, a zbog nekog drugog oprečnog protuslovlja, ne odgovaraju na pozdrav svetim imenom Isusovim. Iz tog razloga putnici duž njihove granice, pri susretu ne kažu »hvaljen Isus«, već »hvaljen Bog«. ⁹¹ Lovrić ne poriče Fortisove tvrdnje da i Osmanlije od morlačkih svećenika traže zapise, ali kaže da nikada nisu slali milodare za služenje mise pred slikom Blažene Djevice. ⁹²

Zapisi su se vjerojatno proširili među katolicima pod utjecajem islama, jer su im i muslimani pridavali veliku zaštitnu moć. Sastojali su se od rečenica izvučenih iz Kur'ana, napisanih, zavijenih i stavljenih u kutijicu koja se nosila poput zaštitne amajlije protiv uroka i demona. Moguće je da su katolički svećenici počeli sastavljati zapise, da kršćani ne bi nosili islamske zapise. U narodu su kolali i zapisi raznih čarobnjaka koje je narod smatrao pravih iscjeliteljima, te im se obraćao u raznim situacijama. Oni su koristili ma-

⁸⁸ Tomašević, Luka: *Između zemlje i neba — Vjera i moral u životu kršćana Sinjske krajine u 18. stoljeću*, Gospa Sinjska, Sinj, 2000., str. 152.

⁸⁹ Fortis Alberto: *Put po Dalmaciji*, str. 45.

⁹⁰ Lovrić, Ivan: *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice*, str. 169.

⁹¹ Fortis, Alberto: *Put po Dalmaciji*, str. 45.

⁹² Lovrić, Ivan: *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice*, str. 169.

gijske vještine i gatanja koja su preuzeli od Osmanlija. Godine 1688. na Sinodi iznesene su žalbe da je u biskupiji bilo vračara, posebice žena, te su pozvani župnici, ispovjednici i propovjednici da iskorijene iz naroda takve zlouporabe i praznovjerje. Vračare su opomenute da u vraćanjima ne koriste svete riječi, stvari ili znakove. Sinoda 1751. godine takve vračeve i vračare naziva bahorima i bahoricama, te se od župnika traži da ih se prijavi u biskupiju.⁹³

Već spominjani fra Filipović svjedoči da su postojali razni »iscjelitelji« kojima su se kršćani obraćali u raznim prilikama, oni su im davali trave, zapise, a ponekad bi morali izvršavati i neka magijska djela. Sadržaji zapisa takvih »iscjelitelja« bili su drugačiji.⁹⁴ Katolička Crkva je sve snage polagala u iskorjenjivanje praznovjerja. Fra Filipović smatra da se takvim zapisom može postići ozdravljenje, ali samo uz pomoć sotone, međutim, tada je to samo ozdravljenje tijela i gubitak duše jer je pripala đavlu. On opominje kršćane: »Prestanite se služiti takvim lijekovima, i ići takvim liječnicima, ako se ne želite, zajedno s đavlina zauvijek mučiti.« To je praznovjerje bilo prilično rašireno, ali je s druge strane bilo samo traženje zaštite od demonskih sila. Fra Tomašević zaključuje da su zapisi bili jedan od načina borbe protiv praznovjerja, a njihovo je sastavljanje nadgledala crkvena vlast, te nisu sastavljani radi lake zarade kao što tvrde tadašnji suvremenici.⁹⁵

Bilo je onih koji su uz đavolju pomoć proricali budućnost i otkrivali tajne. Služili su se vatrom, vodom, životinjama ili snovima. U takvim djelima su *ciganke* bile prilično iskusne. Filipović se borio i protiv vjerovanja da su se neki poslovi morali obavljati isključivo u određeno vrijeme, a neki se nisu smjeli obavljati u određene dane. Loš znak bilo je pjevanje kokoši ili graktanje gavrana blizu kuće, kao i treptanje oka ili svrab nosa.⁹⁶

Kultovi, mitovi i vjerovanja

Usmenom su tradicijom Zagorani sačuvali svoju kulturnu baštinu koje je važan dio predaja o mitskim i demonskim bićima.⁹⁷ U Sinjskoj krajini 18. sto-

⁹³ Tomašević, Luka: *Između zemlje i neba — Vjera i moral u životu kršćana Sinjske krajine u 18. stoljeću*, str. 153.

⁹⁴ Filipović svjedoči o ženi koja je imala bolesne oči, te je oko vrata nosila zapis koji je dobila od mladog »iscjelitelja« koji je liječio takve oči. Na zapisu je pisalo latinskim jezikom: »Diabolus eruat tibi oculos et luto obstruat foramina.« (Tomašević, Luka: *Između zemlje i neba — Vjera i moral u životu kršćana Sinjske krajine u 18. stoljeću*, str. 154.)

⁹⁵ Ibidem.

⁹⁶ Ibidem, str. 155.

⁹⁷ Dragić, Marko, »Mitski svijet Zagore u kontekstu europske mitologije«, *Kultovi, mitovi i vjerovanja u Zagori: Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 14. prosinca*

ljeća nailazimo na razne oblike praznovjerja i magijskih ponašanja. U predajama iz Zagore demonska bića su: vještice, more, vješci, irudica, loda, vukodlaci, manjinjergo, te crni ovan.⁹⁸ O nekim od navedenih demonskih bića već je bilo riječi, ali iz perspektive Ivana Lovrića.

Vila je najčešće mitsko biće u Zagori, ali i u hrvatskoj mitologiji uopće. Slavenski naziv za vodene vile bio je rusal(j)ke. Prema nekim drevnim predajama, one su rano preminule djevojke i žene. Neki antropolozi misle da su rusal(j)ke, u narodnoj predaji, nasljednice vila. U južnoj Dalmaciji se blagdan Duhova naziva Rusalije, slično kao i kod ostalih slavenskih naroda (Rusi, Česi, Bugari, Makedonci itd.).⁹⁹ Pripovijeda se i da su vile duše ubijenih ili prerano umrlih djevojaka ili djece.¹⁰⁰ U slavenskoj i hrvatskoj mitologiji bile su bajkovite ljepotice, gotovo uvijek u dugim bijelim, rjeđe plavim haljinama, dugih zlatnožutih počesljanih kosa, modrih ili zelenih očiju, s cvjetnim vijencem na glavi, lijepa milog glasa, hitre i vitke. Zavodile su mladiće u snu. Jedni pripovijedaju da su ih vile izliječile, da su siromašnim djevojkama pomagale brže istkati ruho za udaju, pomagale su nejakim pastirima, mlade prenosile preko jezera u planinu, stare pred crkvu, liječile rane zadobivene u bojevima, junacima dojavljivale vijesti o Osmanlijama, te mnoge druge stvari. Ljude su darivale tjelesnom i duhovnom snagom. Vjerovalo se i da su vile pomlađivale ljude na blagdan sv. Ivana Krstitelja. Odgajale su ih da budu obzirni, skromni, dobri, a djevojke su podučavale tkanju, spravljanju kruha, itd. Djecu su čuvale od pogibelji. Katolička crkva nikada, ni na koji način, nije zabranjivala priče o vilama. Postojala je izreka u narodu: »Ako nisi podojio vilu, nisi dobar čovik.« Posebno je zanimljivo vjerovanje da su vile nastale zbog ljudskih grijeha. Što se tiče nekakvih tjelesnih neobičnosti, vjerovalo se da je moguće da su imale kozji papak ili konjsko kopito kako bi lakše svladavale teško pristupačne prilaze svojim staništima. U podbiokovskom i zabiokovskom kraju, Hrvati pripovijedaju o crnim vilama koje su napadale prolaznike gađajući ih kamenjem.¹⁰¹ Vile žive u prirodnim staništi-

2012. u *Unešiću*, Veleučilište u Šibeniku, Filozofski fakultet u Splitu — Odsjek za povijest, Kulturni sabor Zagore, Split, 2013., str. 195.

⁹⁸ Ibidem.

⁹⁹ Hrvati pripovijedaju da je Bog iz raja prognao Adama i Evu, sažalio se, te odlučio sići na zemlju vidjeti kako žive. Kad ih je pronašao, upitao ih je koliko imaju djece. Imali su ih dvanaestero, ali zbog srama su rekli da ih je šestero. Bog je od zatajene djece stvorio vile. Prema drugim predajama Eva je zatajila najljepše kćeri, pa je Bog odredio da one budu vile, ali da ih nitko ne smije vidjeti. Pripovijedalo se i da su Adam i Eva na kršenje doveli 30 od 50 djece, te da je njih dvadesetero pretvoreno u vile. (Dragić, Marko, »Mitski svijet Zagore u kontekstu europske mitologije«, str. 195-197.)

¹⁰⁰ Ibidem, str. 195-197.

¹⁰¹ Ibidem, str. 198.

ma kao što su planine, šume, polja, mora, pećine, rijeke, oblaci, itd. Na dalmatinskom području najčešća su im staništa Biokovo, Mosor, Omiš i Velebit. Po staništima su i dobivale imena kao Oblakinje, Planinkinje, Vodarkinje, Jerzerkinje i sl. Vjerovalo se da ima devet vrsta vila. U Hrvatskoj su to najčešće bile Rođenice, Orisnice, Rojenice, Rožanice, Sudbenice, Sudenice, Sudije, Usude i Sudnice.¹⁰²

Vjerovalo se da se u kosi vila nalazi snaga i život, pa su tako junaci često oko pojasa nosili viline vlasi koje su ih činile nepobjedivima i jakima. Ako bi tko vili iščupao vlas, ona bi ga proklela, a zatim bi umrla od tuge.¹⁰³ Vile su pomagale junacima i samo su noću dolazile u sela. Podržavale su i hajduke, pa se tako vjerovalo da svaki hajduk ima svoju vilu. Također su bili česti motivi i o vilinskom kolu.¹⁰⁴ Vjerovalo se da vile rađaju samo žensku djecu, a da bi ih dobile, zavodile su muškarce. Bogato su darivale one koji bi im raspleli kosu kada bi im se zaplela.¹⁰⁵

Prema narodnom vjerovanju vještice su bile žene koje bi đavlu prodale dušu u zamjenu za nadnaravne moći, krvlju potpisujući savez. Zamišljalo ih se kako jašu na metli s grbom na leđima i dugim nosom. Ulazile su kroz ključanice, bludničile s đavolom, jele djecu, držale tajne sastanke, spravljale ljubavne napitke, izazivale razne bolesti i ludilo, gušile pri spavanju, itd. Vjerovalo se da se noću kreću u obliku leptira ili lutajuće svjetlosti četiri metra iznad zemlje. Rašireno narodno vjerovanje bilo je da vještice uoči Jurjevdana i Spasova gole uzjašu na vratilo i uđu među krave da uzmu mlijeko. Međutim, vjerovalo se da ima i lijepih vještica »jer i đavao voli što je lijepo«. Osim vještica, koristili su se i izrazi viške, višketine, štrige (štringe), copnice, vidine, vidurine, viščine, vešće i babe.¹⁰⁶

Fra Filipović je vjerovao da su čovjeku sposobne nanijeti svaku vrstu zla jer su u dosluhu s demonom. Mogle su učiniti da se pojave bolesti na tijelima ljudi i životinja, da umru djeca (posebice nekrštena), mogle su izazvati loše vrijeme, stvarati nesuglasice među mladencima, te nagovarati na blud. Održavale su noćne sastanke, a sami su ih đavli prenosili nakon večernje zvonjave zvona, te vraćali kući prije jutarnje. S obzirom na to da se đavao užasno boji Marijina imena, njeno se ime izgovaralo pri zvonjavi zvona.¹⁰⁷

¹⁰² Ibidem, str. 198-199.

¹⁰³ Česti su motivi konjskih griva koje bi vile splele i te grive nitko nije smio dirati jer bi uslijedila kazna. (Ibidem, str. 199-202.)

¹⁰⁴ Predaja kaže da bi čovjek, ako bi prekinuo vile u njihovu kolu, ili ako bi one primijetile da ih se gleda, onijemio i oslijepio. (Ibidem.)

¹⁰⁵ Ibidem.

¹⁰⁶ Ibidem, str. 202.

¹⁰⁷ Tomašević, Luka: *Između zemlje i neba — Vjera i moral u životu kršćana Sinjske krajine u 18. stoljeću*, str. 156.

Vjerovalo se da svećenici uvijek mogu vidjeti vještice, a narod samo za vrijeme sakramenata. Vještice se okupljaju na pokladni utorak. Vjerovalo se i u opasnost zlih očiju, a vještice su bile sklone bacanju uroka.¹⁰⁸

More su djevojke koje su se povještatile, odnosno usidjelice za koje se govorilo da znaju napasti čovjeka u snu. One ga ne bi usmratile, već bi uživale u njegovoj patnji i bespomoćnosti. Zagorani su vjerovali da se more rađaju u bijeloj košuljici, pa kako bi oslobodili dijete košuljice i opasnosti da se pretvori u moru, trebalo je glasno izreći: »Nije vila ni vištica, nego prava kršćanica.« Za oslobođenje bilo koga od more, trebalo se reći: »Doc' ćeš mi na zajam!« Često su se osvećivale momcima koji bi ih ostavili, ali i djevojkama iz zavisti i osvete. Imale su moć biti nevidljive ili se pretvoriti u životinju (trajala bi do prvih pijetlova, a nakon toga bi se vraćala u obličje djevojke). Ako bi je tko ulovio u obliku životinje, obećavala bi mu sve u zamjenu za čuvanje tajne. Rašireno je vjerovanje da su se more okupljale na Jurjevdan¹⁰⁹ i tada se trebalo držati podalje od mjesta njihova okupljanja. *More* su se znale zaljubljavati u obične mladiće, a ako bi im se na neki način zamjerali, osvećivale bi se.¹¹⁰

Irudica je demonsko biće koje je krivo za smrt sv. Ivana Krstitelja, stoga je sveti Ilija progoni i gađa munjama od kojih je sva isprobijana. Ona u obliku mačke bježi po svijetu jer je još nijedan grom nije udario (već munje), a kad je udari, ubit će je. Prije nego se to dogodi, sveti Ilija će se boriti protiv Antikrista, koji će ga naposljetku ubiti. Međutim, sv. Ilija će oživjeti i ubiti Antikrista, a u tom trenutku doći će kraj svemu i Strašni sud. U hrvatskom narodnom vjerovanju, irudica donosi olujno nevrijeme. Irud (Irudan) je i drugo ime za kralja Heroda. Herod je za ženu uzeo ženu svoga brata Filipa, Herodijadu (Irudicu), što je sv. Ivan osudio i ukorio je Heroda. Herod ga je zato utamničio. Na proslavi Herodova rođendana plesala je Irudičina kći iz prvog braka, te je svojim plesom zadivila Heroda. On je obećao ispuniti joj bilo koju želju. Kako nije znala što želi, upitala je majku, a majka joj je rekla da na pladnju zatraži glavu Ivana Krstitelja.¹¹¹

Premda je vjerovanje u vukodlake bilo rašireno po cijeloj Europi, kod slavenskih je naroda bilo najraširenije. Lovrić je o vukodlacima pisao da su duhovi stvoreni samo od ljudske kože koju su demoni punili krvlju, a pojav-

¹⁰⁸ Dragić, Marko: *Mitski svijet Zagore u kontekstu europske mitologije*, str. 202-206.

¹⁰⁹ Jurjevdan se obilježava 23. travnja i smatra se pravim početkom proljeća. Sveti Juraj na bijelom konju ubija zmaja, odnosno zimu, mrak i podzemlje, te donosi zelenilo i plodnost. (Ibidem, 208-212.)

¹¹⁰ Ibidem, str. 208-212.

¹¹¹ Ibidem, str. 213.

ljivali su se noću.¹¹² Vjerovalo se da vukodlacima postaju mrtvi koji su teško griješili za života, pa bi oni, 40 dana nakon smrti, ustajali iz groba. Ako su za života bili pijanci, pojavljivali su se kao mješina puna vina, a ako nisu, onda bi bili mješina puna vode. Ubijalo ih se glogovim ili drvenim kolcem, po mogućnosti uz pratnju tri svećenika i zvonara.¹¹³

Filipović prenosi iskonsko pučko vjerovanje po kojem su vukodlaci uzrokovali zarazne bolesti. Prenosi i svjedočenje o tome kako su u dva sela kršćani išli otvoriti grobove da izbodu i raskomadaju mrtvace, govoreći da se dižu i lutaju selom da plaše ljude. Međutim, to vjerovanje odbacuje definirajući ga kao grešno jer je suprotno vjeri, posebice onoj u uskrsnuće. Zaključuje kako je nemoguće da mrtvi ustaju, a ako se to i dogodilo, to je bio sam đavao koji se poslužio likom pokojnika da bi zavarao narod.¹¹⁴

Kudlaci su zli i nastoje naškoditi čovjeku, te često uzimaju različite životinjske oblike. Okupljaju se na raskrižjima putova oko 23 sata navečer. Za čovjeka nije dobro da se u to doba zatekne na putu jer bi mu se moglo dogoditi kakvo zlo. Kao zaštita, na raskrižja se postavljalo raspelo, ali i kao pomoć u rasuđivanju pravih smjerova putovanja. Nazivi koji su se koristili za ta bića bili su vukodlak, ukodlak, kozlak, kudlak, kodlak, kudijak.¹¹⁵

Rezalo bi se tetive iza koljena ili bi se zabijali čavli u pete onima za koje se mislilo da će se povukodlačiti. Kod Hrvata se vjerovalo da svećenik uz prisutnost nekoliko ljudi, mora probosti vukodlaka zašiljenim kolcem drveta od kojega je bila Isusova kruna. Tim bi činom iz tijela istekla sva krv, nakon čega se vukodlak više nije ukazivao. Vukodlak se često poistovjećuje s vampirom, od kojih je najpoznatiji Drakula.¹¹⁶

Poznato je još nekoliko demonskih bića. To su bili orko, maminjorga, pakleni magarac, mačić i loda. Pojavljivali su se noću, a podvlačili su se ljudima pod noge, te kada bi ih oni bili prisiljeni zajahati, nosili bi ih po selima, planinama, i drugim mjestima, te ih vraćali najčešće do prvih pijetlova. Loda je živjela u okolini sela i to je biće bilo u obliku magarca na kojeg zajaši noćni putnik. Tada loda naraste visoko i jahača ostavlja na vrhu neke grane ili na nekom drugom visokom mjestu. U predajama o lodama isprepleću se motivi đavola u obliku magarca i motivi demonskoga bića kuge.¹¹⁷

¹¹² Tomašević, Luka: *Između zemlje i neba — Vjera i moral u životu kršćana Sinjske krajine u 18. stoljeću*, str. 155.

¹¹³ Dragić, Marko: *Mitski svijet Zagore u kontekstu europske mitologije*, str. 214.

¹¹⁴ Tomašević, Luka: *Između zemlje i neba — Vjera i moral u životu kršćana Sinjske krajine u 18. stoljeću*, str. 156.

¹¹⁵ Dragić, Marko: *Mitski svijet Zagore u kontekstu europske mitologije*, str. 214.

¹¹⁶ *Ibidem*, str. 215.

Najčešća zaštita od demonskih bića bio je luk, koji se jelo ili se njime mazalo. Loženje trešnjevine i smrekovine na ognjištima bio je čin zaštite od vještica. Krave se od njih štitilo tako da im se u rog uvrtao komadić tikovine. U narodnom pamćenju bili su mnogi govori protiv demonskih bića, koji su većinom kristijanizirani, te su sada molitve po sadržaju. Najbolja zaštita protiv more bila je kada se stave četiri crna trna, posvećena na Markovdan u crkvi, u svaki kut kreveta, ili ako se može uzeti končić iz crkvene odjeće (svećenička košulja i sl.). Posebna zaštita bio je čin škropljenja svetom vodom, odnosno, sveta voda sama po sebi.¹¹⁸

Sva demonska bića nestaju u zoru s prvim pijetlovima, a zora je simbol Kristova dolaska, kao što je i znak Kristove prolivene krvi kojom je nadvladan grijeh i ostvaren vječni spas. Pijetao je simbol budnosti i pripravnosti, a u kršćanskoj ikonografiji on stoji pored sv. Petra i podsjeća na njegovu izdaju i kajanje. U tom smislu simbolizira i Kristovu muku. Pijetao se prikazuje i pored sv. Petra dok plače. Opominje glavu Crkve sv. Petra da suzama opere grijeh. Crkvena su se zvona prvi put počela upotrebljavati u Campaniji potkraj šestog stoljeća. Od sedmog stoljeća ona se koriste i za sazivanje vjernika na molitvu. U narodnom vjerovanju simboliziraju magijsku moć tjeranja demonskih sila.¹¹⁹

Eshatološke predaje govore o potresnom pojavljivanju ubijene tek rođene izvanbračne djece, umrle nekrštene djece i ubijenih odraslih osoba. Govori se i o pokojnicima koji su ustajali iz grobova jer nisu ispovjedili sve grijehe. Također, zanimljiva je i predaja koja govori o fratru i ljudima koji su ustali iz groba i služili svetu misu. Česte su bile i predaje o duhovima, koje su imale i razrađenu fabulu, a kazivale su se kao memorati. Veljačin uga je još jedno demonsko biće, u obliku stare ohole žene, koja bi, prkoseći vremenu, zadnja dva dana veljače svoje stado istjerala u planinu. Zbog oholosti bi je zadesilo nevrijeme, te bi ona i stado stradali.¹²⁰

Zaključak

Stanovništvo Sinjske krajine, bilo svjetovno ili vjersko, odnosno laici ili crkvenjaci, imali su zanimljiva vjerska i običajna poimanja. Koliko se poganstvo utkalo u formalnu rimokatoličku vjeroispovijest, najbolje govori činjenica da su neki slavenski poganski običaji dobili svoje priznato obličje u kršćanstvu, posvećeno na oltaru. Zanimljivo je i to što svećenstvo nije zaziralo od vjero-

¹¹⁷ Ibidem, str. 216.

¹¹⁸ Ibidem, str. 218-219.

¹¹⁹ Ibidem, str. 219-220.

¹²⁰ Ibidem, str. 220-223.

vanja u nadnaravna bića koja ne pripadaju kršćanstvu već praznovjerju, a i sami su vjerovali u njihovo postojanje. Demonska bića kao sluge vraga postojala su i postoje u kršćanskoj dogmi, no ne u toliko različitih oblika i utjelovljenja, a nisu ni tako stvarna i »opipljiva«. Naime, ako su postojala demonska bića utjelovljena u čovjeku ili nekom drugom obliku, stvarna i prisutna na zemlji, trebala bi postojati i ona božanska stvorenja, dio božanske svite, kao što su anđeli. Svakako, nije bilo negiranja vještica, bahorica, vila, macića i svih drugih prethodno nabrojanih bića koja se danas smatraju fikcijom i nema znanstvenih dokaza o njihovom postojanju. Važno je reći da se vjerovalo i u to da su neka bića nastala direktno »božanskim putem«, npr. vile od Adama i Eve.

Moramo uzeti u obzir povijesno vrijeme i promatranje povijesne zbilje iz perspektive ondašnjeg čovjeka i razumjeti da takvo vjerovanje nije čudno za period u kojem je velik dio stanovništva bio neobrazovan i snažno odgajan u duhu svojih običaja. Tradicija postoji i danas. Tradicija prenošena generacijama kroz pjesme, uzrečice, običaje i razne druge društvene oblike i norme, koji se još uvijek mogu naći u ruralnim sredinama.

Ovaj rad donio je sintezu, komparaciju i analizu praznovjerja i pravovjerja kod stanovništva Sinjske krajine u svrhu boljeg razumijevanja običaja i načina života, moglo bi se reći, posve nedefiniranog naroda koji se našao na jednom trograničju svjetova u ondašnjem povijesnom vremenu. Zbog kompleksnosti i povijesne slojevitosti tog vremena važno je detaljno i temeljito pristupiti istraživanju. Daljnja istraživanja koja bi se mogla provesti mogla bi biti fokusirana na prakticiranje određene vjere (bila ona praznovjerje/krivovjerje ili pravovjerje, ovisno o gledištu) u smislu dubljeg istraživanja propovijedi tamošnjeg svećenstva¹²¹ koje su odlično polazište i smjernica za dublji ulazak u materiju ove teme. Budući da je nužan interdisciplinarni pristup, treba istražiti što o navedenom kažu izvori i postojeća istraživanja drugih znanstvenih grana kao što su etnologija, antropologija, folkloristika i sl., pa čak i jezikoslovlje, u kojem su području pridonijeli Pavao Knezović i Divna Zečević.

Literatura

Benvin Anton: Obitelj kroz povijest, *Bogoslovska smotra*, Vol. 42., No. 1, 1972.

Buzov, Snježana: Vlaško pitanje i osmanlijski izvori, *Historical Contributions = Historische Beiträge*, Vol. 11., No.11, 1992.

¹²¹ Posvetiti se istraživanju velikog opusa fra Jeronima Filipovića koji se nalazi u arhivu franjevačkog samostana u Sinju. (Pisala sam o tome u: Marušić, Matea: *Propovijedi fra Jeronima Filipovića (1688.—1765.)*. *Između pučke pobožnosti i moralne teologije*, diplomski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za povijest, 2018.

- Čoralić, Lovorka; Valentić, Mirko: *Povijest Hrvata; druga knjiga; od kraja 15. stoljeća do kraja Prvoga svjetskog rata*, Školska knjiga, Zagreb, 2005.
- Čoralić, Lovorka: *U potrazi za mirom i blagostanjem: hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, Biblioteka Povijest Hrvata, sv. 5., Matica hrvatska, Zagreb, 2013.
- Delumeau, Jean: *Greh i strah; Stvaranje osećanja krivice na zapadu od XIV. do XVIII. veka*, sv. 2, Književna zajednica Novog Sada; Dnevnik, Novi Sad, 1986.
- Delumeau, Jean: *Katolicizam između Luthera i Voltairea*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad — Izdavački centar »Cetinje«, Cetinje, 1993.
- Dragić, Marko: *Mitski svijet Zagore u kontekstu europske mitologije, Kultovi, mitovi i vjerovanja u zagori: Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 14. prosinca 2012. u Unešiću, Veleučilište u Šibeniku, Filozofski fakultet u Splitu — Odsjek za povijest, Kulturni sabor Zagore, Split, 2013.*
- Elias, Norbert: *O procesu civilizacije. Sociogenetska i psihogenetska istraživanja*, Antibarbarus, Zagreb, 1996.
- Fortis, Alberto: *Put po Dalmaciji*, Marjan tisak, Split, 2004.
- Fürst-Bjeliš, Borna: *Toponimija i percepcija u prostoru Triplex Confiniuma: Morlakija, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 32-33, No. 1, 2000.
- Gamulin, Jelena; Vidović, Ilda: *Etnografski prikaz Sinjske krajine, Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, Vol. 5 i 6, No. 1., lipanj 1967., Zagreb
- Juran, Kristijan: *Morlaci u Šibeniku između Ciparskoga i Kandijskog rata (1570.—1645.)*, *Historical Contributions = Historische Beiträge*, Vol. 34., No. 49, 2015.
- Lane, Frederic C.: *Povijest Mletačke Republike*, Golden marketing, Tehnička knjiga, Zagreb, 2007.
- Lovrić, Ivan: *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice*, Izdavački zavod Jugoslavenske akademije, Zagreb, 1948.
- Madunić, Domagoj: *Defensiones Dalmatiae: Governance and logistics of the Venetian defensive system in Dalmatia during the war of Crete (1645.—1669.)*, doctoral dissertation, Central European University, 2012.
- Markovina, Dragan: *Reformske inicijative mletačkih magistratura na dalmatinskoj terrafermi 18. stoljeća*, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu*, No. 2-3, 2009.
- Markulin, Nikola: *Prijatelj našega naroda: Prikazbe Drugoga u djelu Viaggio in Dalmazia Alberta Fortisa*, *Historical Contributions = Historische Beiträge*, Vol. 29, No. 38., 2010.
- Novak, Grga: *Prošlost Dalmacije; knjiga druga*, Marjan tisak, Split, 2004.
- Peričić, Šime: *Dalmacija uoči pada Mletačke Republike*, Sveučilište u Zagrebu — Centar za povijesne znanosti, Odjel za hrvatsku povijest, Zagreb, 1980.
- Soldo, Josip Ante: *Sinjska krajina u 17. i 18. stoljeću; knjiga druga*, Ogranak Matice hrvatske u Sinju, Sinj, 1997.

- Stulli, Bernard: *Iz povijesti Dalmacije*, Književni krug, Split, 1992.
- Stulli, Bernard: Kroz historiju Sinjske krajine, *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, Vol. 5 i 6, No.1., lipanj 1967., Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 1967.
- Tomašević, Luka: *Između zemlje i neba — Vjera i moral u životu kršćana Sinjske krajine u 18. stoljeću*, Gospa Sinjska, Sinj, 2000.
- Vinjalić, Gašpar: *Kratki povijesni i kronološki pregled važnijih zbivanja koja su se dogodila Slavenima u Dalmaciji, Hrvatskoj i Bosni 1514.—1769.*, Književni krug, Split, 2010.
- Vrandečić, Josip; Bertoša, Miroslav: *Dalmacija, Dubrovnik i Istra u ranome novom vijeku*, Leykam International, Zagreb, 2007.
- Matija Divković - <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=15512> — 10. 06. 2022., 12:20
-

Matea Marušić:

Faith and Superstition in the Morlach Population of the Cetina Region in the 18th Century

In the 18th century, Dalmatia was a poor province of the once strong Venetian Republic, on whose territory some of the largest and most destructive Venetian-Ottoman wars were fought. These wars changed the territory, population, customs and religion. The population of Dalmatia, specifically Dalmatian Zagora (Hinterland), also endured that period, while also firmly defending their material, social, cultural and spiritual well-being. The Morlach population lived in their spirituality by believing in the Christian God, but also by practicing a variety of superstitious customs.

Key words: *Dalmatian Hinterlands, Morlachs, Sinj region, superstition, Venetian Republic, Venetian-Ottoman wars, Ottoman Empire*